

## דמוקרטיה עכשיו!

אפרים דוד. הדמוקרטיה הקלסית. התהוותה.  
תפקודה. עקרונותיה ותלאותיה באתונה<sup>1</sup>

בפתח ספרו החדש מסביר אפרים דוד מדוע. לדעתו. יש צורך בעוד ספר על הדמוקרטיה האתונאית (במבוא. עמ' 11-14). דוד מונה את העניין הרב בדמוקרטיה. עניין ששב והתעורר בדורות האחרונים עקב נפילתם של משטרים טוטליטריים ודמוקרטיים בעולם. את בלבול המושגים שנוצר עקב השימוש המטעה במושג דמוקרטיה למטרות תעמולה. את החלופות שהוצעו לדמוקרטיה הליברלית. את הגישות החדשות בחקר ההיסטוריה של יוון העתיקה ושל הדמוקרטיה האתונאית. ואת העובדה שבעברית נכתבו ופורסמו ספרים מעטים ביותר בנושא זה. בהתאם לכך. שם לו דוד למטרה לשפר את מצב הספרות בעברית בנושא הדמוקרטיה האתונאית. לספק מידע ולעדכן בהתפתחויות המחקר החדיש. במיוחד לאור גישות שמשתמשות בכלים מתחומי מחקר אקדמיים אחרים. ולהיענות לעניין המיוחד שמעוררת הדמוקרטיה בימינו. דוד מזהיר שדיונו בדמוקרטיה האתונאית אינו מובא "כמופת לחיקוי או כמושא לגינוי". אלא כנושא למחקר היסטורי המאפשר דו-שיח ביז ההווה לעבר ועשוי לתרום להתמודדות עם בלבול המושגים שנוצר בימינו. עקב הפיכת השם דמוקרטיה לקלישאה ריקה מתוכו.

אכן. במצב הנוכחי מתבקש עוד ספר בעברית. ראשית. די לסקור בעין מרפרפת את הרשימה הביבליוגרפית המצורפת לספרו של דוד

<sup>1</sup> הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס. האוניברסיטה העברית. ירושלים תשס"ג. 317 עמ'.

(עמ' 272-292) כדי לראות עד כמה רב הוא יכול הספרים והמאמרים שנכתבו בשפות המערביות המודרניות בנושא הדמוקרטיה האתונאית. לעומת דלות היכול בשפה העברית. חוץ משתי יחידות לימוד שכתב דוד לקורס של האוניברסיטה הפתוחה. יש רק ארבעה (!) ספרים בעברית. ורק אחד מהם דן באופן בלעדי בדמוקרטיה האתונאית: האחרים דנים בה במסגרת מחקר כולל של ההיסטוריה של יוון הקדומה. או כחלק מקובץ מאמרים בנושאים שונים מזו ההיסטוריה היוונית. שנית. הדמוקרטיה האתונאית העתיקה. אף שהיא הדמוקרטיה המפותחת הראשונה הידועה בתולדות האנושות. ואף שסיפקה לעולם המודרני – ולכל אלה שעדיין סבורים שזה המשטר העדיף לבני האדם – את אוצר המילים והרעיונות של משטרים דמוקרטיים. היא נושא שנדחה לשוליים. הז בכתבי הספר בארץ והז בתודעה ובהשכלה הכלליות. הדמוקרטיה האתונאית בפרט. ותולדות יוון ורומא העתיקות בכלל. נלמדות בכתבי הספר היסודיים בלבד. ורק במשך שנה אחת. לאור ההקלות ההולכות ונערמות במתכונת בחינות הבגרות בהיסטוריה. איז פלא שנושא זה לא נכנס למה שקרוי "מיקוד" בבחינות הבגרות. בבוגרי מערכת החינוך בארץ הוטמעה כבר מזמן הגישה. שמה שעתיקה איננו רלוונטי. במיוחד אם הוא כרוך בזכירת מילים ושמות שנגמרים ב-"וס". "אס" או "אס".

זאת ועוד. אזרחי מדינות דמוקרטיות היום. גם אלה הנחשבות ליציבות. עדים כמעט מדי יום ביומו לסערות קטנות וגדולות. המתעוררות עקב וויכוחים והצהרות בדבר יציבותו או רפיפותו של משטר דמוקרטי. יכולת ההישרדות שלו. יתרונותיו וחסרונותיו. התאמתו או חוסר התאמתו לנסיבות ולמסורת האתנית ולמשל. ליהדות). המשטר הדמוקרטי נתון כל הזמן במאבק ובניסיון להגן על עצמו: דומה שהוא המשטר היחיד שגם אלה שתומכים בו מתווכחים על היתרונות והחסרונות שבמתו זכות הצבעה שווה לכול. ללא הבדל בחינוך ובהשכלה. ועל הצורך בהמשך קיומה של הדמוקרטיה במצבים של משבר. במיוחד בולט לעין השימוש הגורף והמעורפל (כל צד לצרכיו שלו) במילה דמוקרטיה בידי מפלגות. גופים ואישים. הז בארץ והז בידי נושאי בשורת הדמוקרטיה למדינות שאיז להז

מסורת דמוקרטית. או מי שאד לפני כמה עשורים עזרו לנפילתם של משטרים דמוקרטיים באמצעות תמיכה במשטרים דיקטטוריים. שאלת חופש הדת והביטוי עומדת למבחן תמידי. זכותו של מיעוט אתני-דתי לנהוג לפי מסורתיו נתפסת הז כהכרח דמוקרטי והז כפגיעה בדמוקרטיה. נדמה כי אכן הגיע הזמן להכיר בכלבול המושגים ולנסות להתמודד אתו.

לטענה הרווחת. לפיה אפשר להתמודד עם בעיות כאלה ולדון במשטר דמוקרטי גם ללא הכרת הדוגמה הראשונה בהיסטוריה למשטר הזה. אפשר לענות. כפי שעושה דוד במבוא לספרו ובמקומות שהוא עורך בהם השוואות. מפורשות או מרומזות. לדמוקרטיה המודרנית: השאלות והבעיות שמתחבטים בהן אזרחי מדינות דמוקרטיות בימינו. הוגים וחוקרים. הז אלה שבהן התחבטו גם האתונאים בעת העתיקה: הביקורת על הדמוקרטיה היא אותה הביקורת. והסכנות ליציבות הדמוקרטיה. שטמונות בתוכה עצמה. הז אותן הסכנות שהיו טמונות בדמוקרטיה הקלסית. ואכן. הקורא בספרו של דוד ימצא עצמו מתבונן במראה. מבעד לערפילי הזמן יתגלו לעיניו אותם המראות ואתם הוויכוחים שהוא עד להם בימינו. או שאירעו לפני כמה דורות. הדמוקרטיה באתונה קמה מתוך מאבק והתקיימה תוך כדי התקפה מתמדת עליה. היא כפתה משטרים דמוקרטיים על פוליים אחרות. ופעמיים התחלפה במשטר אוליגרכי. כשבפעם הראשונה (בשנת 411 לפסה"נ) השתלטו האוליגרכים באמצעים שסיפקה הדמוקרטיה עצמה. מבחינה זאת. ומבחינות אחרות. מצליח דוד ליישם את המטרות שקבע לעצמו.

דוד מציג את הנושאים בספרו באופן ממצה. מלומד. מודגם ואף מרתק. הדוגמאות וההשוואות הרבות שמספק דוד מתולדותיהם של משטרים טוטליטריים ושל הדמוקרטיה המודרנית וממתכונתם. ובמיוחד מישראל ומהוויכוחים הניטשים בה בשאלת זכות הצבעה. משאל-עם. הפרדת רשויות וכדומה. מקרבות את הנושא לקורא הישראלי ומדגימות עד כמה הנושא עדיין רלוונטי וחשוב לימינו. הקורא בספרו של דוד ירכוש ידע בצד פרשנות של המקורות העתיקים וייצא נשכר משפע הדוגמאות הרלוונטיות לימינו. הספר מחולק לפרקים ולסעיפים ממוספרים ומשולבים בו איורים. שנושאים

קשור לדיון. בסוף הספר מובאת רשימה ביבליוגרפית מפורטת. וכך רשימת קיצורים מקובלים של כתבי עת ואנציקלופדיות. רשימה של שמות הסופרים העתיקים וחיבוריהם. ביחד עם הסבר על שיטת הציטוט. רשימה של תרגומי המקורות העתיקים שהתפרסמו בעברית. ומפתח שמות ועניינים. דוד מרבה בציטוט המקורות העתיקים ובניתוחם. מציג גישות שונות וחדשות במחקר בזימינו. וכל זאת לצד הערות רבות. שמפנות למחקרים ולגישות אחרות. מרחיבות את הנושא ומשוות את הסוגיות מזו העת העתיקה עם אלה של ימינו. עם זאת. הספר שווה לכל נפש. ההסברים בדרך-כלל בהירים והשמות מנוקדים ומתועתקים באותיות לטיניות. זהו ספר חובה. לא רק לתלמידי תיכון ולסטודנטים שלומדים היסטוריה עתיקה ולימודים הלסיים. אלא לכל שוחר דעת. לכל אזרח ולכל פוליטיקאי. אפשר רק לקוות. שאילו צי הקריירה האקדמית והתפיסה הרווחת בחוגים אלה. שרק לפרסום בשפת לועזי יש ערך. לא ימנעו הליכה בעקבות דוד. ושמדה הספרים בעברית יתעשר בעוד מונוגרפיות על נושאים מזו העת העתיקה.

אף שדוד. כאמור. טוען שאינו כותב על הדמוקרטיה האתונאית "כמופת לחיקוי או כמושא לגינוי". מבצבצת מביני השיטין קריאה נלהבת לתמיכה בדמוקרטיה הפרלמנטרית הנהוגה – או אף לניסיון לשוב לשיטה דמוקרטית "השתתפותית" על אף הקשיים שביישומה בימינו – וכנגד הגישה המצדדת בדמוקרטיה אליטיסטית. בעמ' 15. למשל. כותב דוד בהקשר לטענה שדמוקרטיה ישירה אינה אפשרית היום: "... היא והדמוקרטיה הישירה אפשרית בהחלט בארגונים אוטונומיים רבים (כולל מוסדות להשכלה גבוהה). שלרוב אינם מקיימים אותה בגלל העתקה אוטומטית וחסרת הצדקה של השיטה הייצוגית". בהמשך (עמ' 15-16). בהתייחסות לאפשרות של שיבה לדמוקרטיה "השתתפותית" ולהצעות לשיתוף ממשי של האזרחים בהכרעות באמצעות עריכת משאלי עם. הוא כותב: "אף כי שיטות כאלה עדיין רחוקות עד מאוד מהדמוקרטיה הישירה הקלסית. הן יכולות להראות בעליל את הפער בין עמדת הרוב בפרלמנט ובין עמדת הרוב בעם בנוגע לסוגיות מרכזיות". עמדה זאת של דוד עולה גם מזו הדיון בדמוקרטיה האתונאית ובביקורת שהוטחה מפי מבקריה

ומתנגדיה כבר בעת העתיקה (פרקים 8-10) ובדיון בשאלת סוד יציבותה של הדמוקרטיה האתונאית (פרק 12). אם התרשמתי נכונה, יש משהו מרענן בקריאה זו. שאיננה נרתעת. לא מפני "כללי כתיבה אקדמיים" המתרים מפני שיפוט ערכי, ולא מפני ההתקפות הכלליות על הדמוקרטיה בימינו. במיוחד בישראל. מבחינה זאת הולך דוד בעקבותיו של מוזס פינלי. אשר התייחס לשאלת אפשרותה של דמוקרטיה ישירה. "השתתפותית". ולאדישות ולבורות הפוליטית המאפיינות את החברה בימינו. וטעו: "השאלה היא, האם מצב העניינים הזה. בתנאי החברה המודרנית. הוא מצב הכרחי ורצוי. או האם יש להמציא צורות חדשות של השתתפות עממית. ברוח [הדמוקרטיה] האתונאית אף כי לא במהותה" (*Democracy Ancient and Modern*. 2<sup>nd</sup> Ed., London 1985. p. 36). שבהם מתעורר לעתים הרושם שנשברו כל נורמות ההתנהגות הציבורית. שהחלטות מתקבלות בחדרי חדרים ובקרב קבוצות קטנות (שהמלכד את חבריה הוא קשר משפחתי או אינטרסים כלכליים צרים). יש בתמיכה זו בדמוקרטיה הישירה. במעורבות האזרחים ובאחריות הציבורית יסוד לתקווה. על אף תמימותה.

\*

במבוא לספרו. לאחר הסבר הסיבות לכתיבת הספר ומטרותיו. עורך דוד השוואה ביז הדמוקרטיה הקלסית לדמוקרטיה המודרנית (והז על-פי המבנה והמאפיינים שלהז והז תוד סקירת הגישות השונות בשאלת הצביון המצוי והרצוי של הדמוקרטיה). סוקר את מקורות המידע ומסביר את המאפיינים של הפוליס היוונית ואת ייחודה. הדיון בדמוקרטיה הקלסית מתחלק לשלושה חלקים. בחלק הראשון (פרקים 1-4) סוקר דוד את תולדות המשטרים באתונה. מתקופת המלוכה ועד הרפורמות של קליסתנס בשלהי המאה השישית לפנה"ס. בחלק השני (פרקים 5-7) דו המחבר בתהליך העמקת הדמוקרטיה במאה החמישית לפסה"נ. במוסדות הדמוקרטיה ובתפקודם ובאידיאולוגיה הדמוקרטית. בחלק השלישי (פרקים 8-12) סוקר דוד תמורות שחלו בהנהגה באתונה. מתאר ומנתח את ההתנגדות לדמוקרטיה. דו בשתי המהפכות האוליגרכיות שהתחוללו באתונה לזמז קצר בשלהי המאה

החמישית. סוקר את התמורות שחלו במשטר במאה הרביעית ומנתח את הסיבות ליציבות הדמוקרטיה באתונה.

מבנה הספר מגלה בעיה מתודולוגית חשובה. שעימה מתמודד כל מי שכותב על הדמוקרטיה האתונאית או מלמד את הנושא. אף שהדמוקרטיה האתונאית התעצבה והתייצבה במאה החמישית לפסה"נ. הרי שבמאה הרביעית לפסה"נ חלו שינויים במבנה המוסדות ובחלוקת הסמכויות ביניהם. יתרה מזאת. רוב המידע על הדמוקרטיה האתונאית הוא מזו המאה הרביעית. ולפיכך מתעוררת השאלה. האם מה שמספרים המקורות מזו המאה הרביעית על המאה החמישית הוא מהימו. הכותב על הדמוקרטיה האתונאית יכול להתמקד במאה הרביעית. תוד סקירה קצרה של תולדות המשטר עד מאה זאת: הוא יכול לסקור את תולדות המשטר ולדון במבנה שלו במאה החמישית. בשילוב מידע על השינויים שחלו במאה הרביעית: הוא גם יכול להתמקד במאה החמישית ולצרף סקירה קצרה על המאה הרביעית. דוד בחר באפשרות השלישית. אבל את ההסבר לבחירתו הוא נותן רק בפתח פרק 11. שדן במאה הרביעית: "יש בסיס מוצק לדיון על תפקוד הדמוקרטיה בתקופה זו. ובסוגיות רבות אף מוצק יותר מזה הקיים על המאה החמישית לפסה"נ. אמנם בחרתי בספר זה להתמקד בתולדות המשטר הדמוקרטי עד לסוף מאה זו והחמישית (ביזו היתר מתוד רצון להדגיש את תהליכי התהוותו ואת המשברים שפקדו אותו). אבל בכמה פרקים [...] היו התייחסויות רבות גם למאה הרביעית" (עמ' 253). חבל שאת ההסבר הזה לא סיפק דוד במבוא לספר. שכן על אף ההתייחסויות למאה הרביעית בפרקים הקודמים. נעשתה כאז הפרדה שהקורא חסר הידע המוקדם לא יבינה. ועד שיגיע לפרק 11 הוא עלול להסיק וכפי שאכז סברו חוקרים רבים. שאת דעתם סותר דוד). שהמאה הרביעית לפסה"נ היא תקופה חסרת חשיבות מבחינת תפקוד המשטר הדמוקרטי.

עוד בעיה מוכרת נובעת מנושא הספר ומהתמקדותו בדמוקרטיה האתונאית. מכיוון שנושא ספרו של דוד אינו ההיסטוריה של יוון. או אף ההיסטוריה של אתונה. אירועים היסטוריים רבים מתקופת התהוות המשטר ותפקודו זוכים לאזכור קצר. או נזנחים כליל. במונוגרפיה על הדמוקרטיה האתונאית קשה להימנע מכך. ודוד אכן

כותב שספר על הדמוקרטיה מאפשר למחברו לקצר בתיאור סוגיות שונות (עמ' 13). אבל הקיצור יוצר לעתים חוסר איזון, וכמה מז' ההשמטות האלה יכולות להקשות על הקורא. המלחמות שהתנהלו ביז' הפרסים ליוונים בתחילת המאה החמישית. למשל, זוכות לאזכור לקוני. קרב מרתון (490 לפסה"נ) מוזכר בעמ' 101 בהקשר להנהגת שיטת האוסטרקזים. ללא הסבר. למרות חשיבותו של הקרב הז' לתוצאות הפלישה הראשונה של הפרסים והז' להתגבשות התודעה האתונאית והיוונית בכלל. ובמיוחד להתפתחות רעיון החירות הפוליטית. בעמ' 102 מוזכר המסע הצבאי של סרקסס. מבלי להסביר מי הוא האיש (מלך פרס) או מה היו המטרה והיעד של המסע (מסע עונשיו צבאי על יוון במטרה לכפות אותה לשלטון). קרב מרתון נזכר שוב בעמ' 105. לצד הקרב שהתנהל בשנת 480 ביז' ליד האי סלמיס. קרב סלמיס. שגם הוא לא זוכה להסבר. מוזכר כנהודת הזינוק של אתונה בדרך ליצירת עוצמה ימית. אבל האירועים והדיונים באתונה שקדמו לו חשובים אף הם לדיון בדמוקרטיה האתונאית. כמו גם תיאור התפתחותה של האימפריה הימית. שאף הוא לקוני (עמ' 106). הוא הדיז' בעוד אזכורים קצרים של מלחמות פרס־יוון. לעומת זאת לא פוסח דוד על תיאור קרבות ומהלכים במלחמה הפלופונסית (431-404 לפסה"נ). שאכז' חשובים להבנת תהליכים שחלו בחברה ובפוליטיקה באתונה. בהקשר זה ראוי גם לציין. שדוד מקדיש מקום רב יחסית לתיאור קרב ארגינוסאי (406 לפסה"נ) ומשפט המצביאים השערורייתי שבא בעקבותיו (עמ' 238-239). יש לאירוע הזה חשיבות רבה. לא רק כאחד מאירועי המלחמה. אלא כדוגמה לבעיות הטמונות בעצם טיבו של המשטר הדמוקרטי ולהיסטריה המונית המובילה להחלטות שגויות. אבל נראה לי שדיון זה מתאים יותר לפרק הדז' במשברים בדמוקרטיה (למשל. בפרק 8). ולא לפרק הדז' במהפכה האוליגרכית השנייה. מה עוד שדוד אינו מספק הסבר לשילובו של הדיון הזה במקום שהוא מובא בו.

גם עניינים אחרים מובאים בנוסח תמציתי וללא הסבר שיקל על הקורא. בעמ' 30 מסביר דוד. ש"השורשים של מוסדות הפוליס נעוצים במוסדות שבטיים־קהילתיים וביסודות פולחניים־דתיים אשר קדמו להקמתה." אותם יסודות פולחניים־דתיים אינם מוסברים. אף

שדוד מציין שהפולחן הדתי נשאר יסוד חשוב בפוליס. הבעייתיות בהשמטה זו באה לידי ביטוי בפרשת השתלטותו השנייה של הטירז פיסיסטרטוס על אתונה: דוד מתאר (עמ' 65-66) כיצד "המחזיז" פיסיסטרטוס את שובו בעזרתה של אישה שהתחפשה לאלה אתנה. ומציג את ההשערה. ולפיה סברו האתונאים שפיסיסטרטוס החזיר לעיר את פולחנה של אתנה "כפולחן מרכזי ומאחד של הפוליס. בניגוד למגמות הפרטניות של האצולה". אלא שמגמות אלה של האצולה ומקומו של פולחן אתנה לא הוסברו. ולכן לא ברור לקורא על מה נשענת השערה זאת. דוגמה אחרת היא המשפט הקצר המסכם את תיאור נפילת הטירניה באתונה בשנת 510 לפסה"נ בעזרת התערבות ספרטה (עמ' 74). לעומת התיאור המפורט יותר של ההתערבות השנייה של ספרטה שנתיים אחר-כך במאבק הפוליטי בתוך אתונה ביז איסגורס קליסתנס (עמ' 78-79). וכך גם האזכור הקצר של ההשוואה שעשה ההיסטוריון הרודוטוס ביז פועלו של קליסתנס האתונאי בשינוי הרכב השבטים ושמותיהם לביז פועלו של סבו של קליסתנס. טירז סיקיוז (עמ' 85). אם ראה דוד צורך להזכיר את ההשוואה הזאת. חבל שלא הסביר אותה לקורא חסר הידע. והסתפק בהפניה להערה קודמת. שגם בה לא מוסבר דבר. בעמ' 124-125 מזכיר דוד את הענקת האזרחות. לפני משורת הדין. לבנם של פריקלס ואספסיה. ועולה מדבריו שהבעיה נבעה רק מכך שאספסיה לא הייתה ממוצא אתונאי. לא הייתה נשואה כחוק לפריקלס. ולכן גם הבז שילדה לו לא היה יכול להיחשב לאזרח. מה שלא נאמר הוא. שפריקלס לא היה פונה אל העם בבקשה להעניק אזרחות לבז הזה אלמלא מתו שני בניו החוקיים. היצור מצער עוד יותר הוא זה הנוגע להשערת מחקר של דוד עצמו. בעמ' 85-86 מציג דוד את הסברו להבדל הגרסאות שבין הרודוטוס לביז החיבור *מדינת האתונאים* שיוחס לאריסטו באשר לרפורמות של קליסתנס. ומסכם בכך שאפשר לקבוע. באמצעות רמזים ב*מדינת האתונאים* ובעדויות נלוות. תאריך לכינון המשטר החדש: 505/4 לפסה"נ. שלוש שנים לאחר הצעת הרפורמה. אבל דוד לא מביא לפנינו את הרמזים והעדויות האלה. אלא מפנה את הקורא למאמר שפרסם באנגלית בשנת 1986. חבל שדווקא פרשנות מקורית ומעניינת זו אינה זוכה



לפיתוח. ועוד דוגמה: בעמ' 117 מתאר דוד את הביטויים של המנטליות הדמוקרטית בתרבות העממית במאה החמישית. הז לפני הרפורמה של אפיאלטס והז בעקבותיה. דוד מציין את התפתחות הסוגה של נאומי ההספד בטקסים הממלכתיים לזכר הנפלים במלחמות ואת הדגש על עצמת התנועה בפיסול מתקופה זאת. אבל לקורא "הממוצע" איז מושג מדוע דווקא נאום הספד או פסל האל פוסידון זורק הקלשון. למשל. מעידים על מנטליות דמוקרטית. האם נאומי הספד ופסלים כאלה נוצרו רק באתונה?

יש עוד דוגמאות כאלה. ואף שבסדר הכול אינו רבות. הז בולטות לנוכח הפירוט והביסוס שדוד מקפיד בהם במקומות אחרים. דוגמה הפוכה מצויה בתיאור ההתנגדות למשטר הדמוקרטי במהלך המלחמה הפלופונסית. דוד יוצא נגד דעה שרווחה במאה שעברה. ולפיה לבשה ההתארגנות הפוליטית באתונה בחצי השני של המאה החמישית צביון של מפלגות. וכי אחת מאלה הייתה מפלגת "המתונים". כלומר מפלגה שאיגדה את אלה שביקשו לשנות את המשטר הדמוקרטי אך גם התנגדו לאוליגרכיה צרה. דוד עצמו דגל פעם בדעה זו (ביחידות הלימוד שכתב לאוניברסיטה הפתוחה). והתנערותו המנומקת ממנה בספרו החדש יכולה להיחשב בבחינת מודה ועוזב ירוחם. אבל המקום הרב והמאמצים שמקדיש דוד לסתירת הדעה הזו (במקומות שונים בפרקים 8-10) עלולים להוביל את הקורא למסקנה שדוד מתווכח עם דעה שוררת. ככל שדיעתי משגת. חוקרים רבים אינם מקבלים היום שהיו מפלגות באתונה או שהייתה בה "סיעת מתונים".

הצורך לקצר בתיאור האירועים והפרשנויות להם גורם לעתים גם לכך. שפרשנותו של דוד מוצגת באופן שהקורא "הממוצע" עלול לסבור שהיא הפרשנות היחידה. אציין כאן שלושה מקרים. הראשון הוא סוגית הנאומים בחיבורו ההיסטורי של תוקידידס. בדיונו במקורות המידע מזכיר דוד את הצהרתו המפורסמת של תוקידידס (1.22.1). שלנוכח הקשיים בשחזור נאומים שם בפי הנאומים דברים שלדעתו היו ראויים להיאמר. סוגיית הנאומים אצל תוקידידס הצמיחה כל כך הרבה פרשנויות ומחלוקות. שהיה ראוי לפחות להזכיר שיש מחלוקת בשאלה זו. ולא רק להפנות בהערה למבוא

שכתב א' פוקס לתרגום העברי (עמ' 23 והערה 36). מבלי שיאמר זאת במפורש, אבל לפי המשתמע מדבריו, עולה שדוד סבור שהנאומים אצל תוקידידס הם במידה רבה אותנטיים. או לפחות פרי שחזור מהימו של ההיסטוריון. כשדוד מנתח את נאומו של קלאוז בפרשת מרד מיטילנה (בשנת 427 לפסה"נ). מתעוררות תהיות: דוד מציין את הדמיון ביז הביטויים שמשמש בהם קלאוז לאלה המצויים בנאום שנשא פריקלס שנתיים קודם לכן. ושאל הוא מובא בחיבורו של תוקידידס. דוד סבור שקלאוז חיקה במכוון את פריקלס כדי להשפיע על העם (עמ' 197). אמנם חלפו רק שנתיים ממותו של פריקלס. כפי שמציין דוד. אבל האם באמת נוכל לקבל ללא עוררין שהנאספים זכרו ביטוי זה או אחר מדברי פריקלס? יתרה מזאת. כדי להניח שהנאספים זכרו ביטויים אלה. עלינו גם להניח שנאומיו של פריקלס אצל תוקידידס הם אותנטיים. מה שכאמור צריך להוכיח. ועוד. קלאוז הוצג בידי תוקידידס כאדם אלים וכאחד הדמגוגים תאבי השלטון ובעלי אינטרסים צרים. שקמו לאתונה אחרי מות פריקלס. דוד מציין (עמ' 199). ובצדק. שאף שבנסיבות הקיימות (מרד בעלת ברית חשובה של אתונה) היה קלאוז יכול לפנות לרגשות אפלים ולעורר רגשות נקם ושנאה. דבריו פונים דווקא לרובד הרציונלי. האם סתירה זאת. ביז דעת תוקידידס על האיש לביז הדברים שהוא שם בפיו. לא מעלה גם היא ספק באשר למידת האותנטיות של הנאום?

העניין השני הוא טענתו של דוד. שמדיניות המלחמה נגד ספרטה ובעד קיום האימפריה היטיבה עם הפרולטריון העירוני. אך נגדה את האינטרסים של המגזר הכפרי. שאף נפגע יותר מזו המלחמה (עמ' 195). כאז יש להבחין ביז האימפריה הימית של אתונה. שהיטיבה עם כל המגזרים. שכן פתחה שווקים לא רק למוצרי מלאכה. אלא גם למוצרי חקלאות. לביז המלחמה – שאמנם פגעה קשה בכפריים. אך לא רק בהם. דוד רומז שהכפריים היו המתנגדים העיקריים לדמוקרטיה בימי המלחמה הפלופונסית. הוא נשען בטענה זאת על חיבור אנונימי אנטי-דמוקרטי (שמחברו מכונה "האוליגרד הזקן": דוד, עמ' 206). אבל כנגד טענה תעמולתית זאת אפשר להביא את הקומדיה *אכניס* של אריסטופנס. הקרויה כד על שם הרכב חברי המקלה – כפריים מזו הדמוס אכרנאי שבצפון אטיקה. אלה זכו

לתדמית (הז בקומדיה הזאת והז במקומות אחרים. למשל אצל תוקידידס) של אנשים לוחמניים. הנכונים להילחם בספרטה עד חורמה. גם במחיר דחיית השלום. למעשה. על אף הסבל שגרמה המלחמה. לא שומעים באתונה קריאות לויתור על האימפריה. גם כשהתחוללה המהפכה האוליגרכית הראשונה. ושליחים יצאו מטעם האוליגרכים לשאת ולתת עם ספרטה על הסכם שלום. נכשלו אלה לנוכח דרישתה של ספרטה שאתונה תוותר על האימפריה שלה (ראו גם אצל דוד. עמ' 227).

העניין השלישי קשור לאחת ממשמעויות המושג "חירות". דוד מציין (עמ' 183). שבספרטה נחשבה עבודת הכפיים לבזויה ולא מתאימה לבני-חוריו. בעוד שבאתונה לא נחשבו אזרחים שעבדו לפרנסתם ל"עבדים" או ל"נחותים בדרגה". אמנם בנאום ההספד שתוקידידס שם בפי פריקלס יש אידיאליזציה של השוויון בחוק ושל ההזדמנות השווה לכול. גם לאלה שנאלצים לעבוד לפרנסתם. אבל ממקורות אחרים אפשר להסיק שגם באתונה הדמוקרטיה נחשבו השכירים עובדי הכפיים לנחותים במעמד ולמי שאינם "חופשיים" לגמרי (ראו. למשל. קסנופון. *זכרונות*. 4.8.2: אריסטו. *פוליטיקה*. 21-19b1337). שכן הם עובדים אצל אחרים ולפיכך תלויים בהם. אמנם לא כד האיכרים. שכן אלה עבדו למעז עצמם.

יש בספר גם ניסוחים שעלולים להטעות: אציין כמה מהם. לדוגמה. בעמ' 37 מסכם דוד את תיאור השינויים במשטר באתונה בתקופה הקדומה. על-פי הטקסט של אריסטו. *מדינת האתונאים*. ג. אבל הסיכום שלו מציג סדר שונה של השינויים מזה שמופיע בטקסט העתיק. האם יש לדוד פרשנות שונה לטקסט? אם כן – היה מזו הראוי לציין. בעמ' 133 מציין דוד. שפריקלס פיתח את כישרונו הרטורי במיוחד הודות לסופיסט אנאקסאגורס. אלא שאנאקסאגורס לא היה סופיסט ולא לימד רטוריקה. דוד משתמש פעמים רבות בספרו במילה "חרוזים" להגדרת שורות שיר. מילה זו מטעה. שכן בשירה היוונית העתיקה לא הייתה חריזה. גם הביטוי "צו ממלכתי" כהסבר ל"פספיסמה" בעייתי: מדובר בהחלטה של אספת העם. שנקראה כד על שם שיטת ההצבעה בנושאים מסוימים (הטלת פספוי – אבנים קטנות – לכדי הצבעה). ואף שהיה לה מעמד שונה מזה של חוק.

הביטוי שדוד משתמש בו נראה לא מתאים למשטר הדמוקרטי האתונאי. כד גם הביטוי "חברים לספסל הלימודים". המובא בעמ' 210 בהקשר לחברי המועדונים החשאיים (ההטאיריאות): ביטוי זה עלול להוביל קוראים להניח הנחה שגויה. שבאתונה היו בתי-ספר מסודרים. בעוד שמדובר כנראה בצעירים שלמדו אצל אותו המורה (הפרטי).

לכסוף. שתי הערות בתחום הלשוני. הראשונה נוגעת לשימוש הרב מדי. לטעמי. במילים לועזיות. במקום שאינו הכרחיות. אמנם הקורא יכול לטרוח ולפתוח מילון. אבל ביטויים. כמו "קהל אריסטוקרטי-סימפוזיאלי" (עמ' 163). "מדיום סימפוזיאלי-אורלי" ו"השיטה הדיאלקטית והדמונסטריטית" (עמ' 203). או "רוח גרונטארכית-אוליגארכית" (עמ' 218) פוגמים ברצף הקריאה. שהיא בדרד-כלל קולחת. כד גם השימוש במילים. כמו פרוגרמה במקום מצע או תכנית (עמ' 171). ובמקומות שונים ב"תיאור אריסטוטלי". או "גרסה אריסטוטלית". לתיאור מה שנמצא בטקסט של מדינת האתונאים. שלא ידוע אם אריסטו עצמו או אחד מתלמידיו כתב אותו. וכו' "ביוגרפיה פלוטארכית" (כלומר. שנכתבה בידי פלוטארכוס) ו"פמפלט תרמניסטי" (כלומר כתב הגנה על תרמנס). לעומת זאת. בעמ' 67 השתמש דוד במילה קונדוטיירה. ומחשש שמא הקורא אינו מכיר את המילה. הסביר אותה בהערה (מס' 28).

ההערה השנייה נוגעת לתעתיק השמות והמושגים מיוונית לעברית. המעייז בספרים שנכתבו על יוון העתיקה ובתרגומי חיבורים מיוונית לעברית יבחיז בוודאי בשפע הגרסאות והשיטות בתעתיק. היום יש נטייה לפשט את התעתיק לעברית. לנקדו ולהצמיד לו תעתיק לאותיות לטיניות. אף שדוד מנקד ומתעק לאותיות לטיניות. התעתיק לעברית אינו עקיב: מקצתו מובא בצורה פשוטה לקריאה. אבל ברובו הוא קשה להגייה. מצד אחד משתמש דוד בשמות מקומות שנעשו שגורים בעברית. או שבשפות המודרניות נהוגה הגייה שונה שלהם. כמו אתונה. ספרטה. כרתים וההלספונט. או אפילו סירקוסה (היא העיר היוונית סירקוסאי שבסיציליה). ובמונחים שאף הם נעשו שגורים. כמו דמוקרטיה. אריסטוקרטיה. טירניה. מצד אחר. חבל הארץ שעליו חלשה אתונה מובא בצורה היוונית אטיקה.

ולא אטיקה. כנהוג בשפות המודרניות. והמשטר המבוסס על שלטון מעטים נקרא אצל דוד אוליגרכיה. ולא אוליגרכיה. כדוגמת תעתיק שמות המשטרים האחרים. גם בשמות ומושגים אחרים מציין דוד לעתים את הצליל -a- באמצע מילה באמצעות הוספת א'. ולעתים לא. לעומת שמות המשטרים הנ"ל (ולהם אפשר להוסיף את הטימוקרטיה). מתעתה דוד מילים אחרות שמסתיימות בצליל -ia בשני י': כד. למשל. אנארכייה. דוקימסייה. קסנייה. איסונומייה. איסוקרטייה. איסגוריה ועוד. או הפוליס ארטייה. מילים שמתחילות בצליל eu- או au- מתעתה דוד באמצעות שני א' והאות ו': כד. למשל. האי אאובויה (Eubolia). המונח אאוטרכיה (המונח שגור בשפתנו בצורה: אוטרכיה). או שמות פרטיים. כמו אאוריפידס (Euripides) ואאוגוסטוס (Augustus). לפעמים התעתיק נראה אף מסורבל שלא לצורך. כמו. למשל. במילה אאוטונומייה (היא האוטונומיה הידועה). וזאת בעוד שהמילה autokrator מובאת כתעתיק פשוט ומוכר: אוטוקרטור. הבעיה שבסרבול התעתיק מתגלה במיוחד בעמ' 233. שם מצטט דוד מתרגומו של א"א הלוי לתוקידידס. הלוי נקט שיטת תעתיק אחרת. ולפיה הצליל eu- נהגה ev. כמו בשפה היוונית המודרנית ובשפות הסלביות. בקטע המצוטט מופיע משפט ובו אזכור שם הפוליס Eubolia לפי התעתיק של הלוי. דוד. שחשש כנראה שמא לא יביז הקורא באיזו עיר מדובר. הצמיד לשם העיר את התעתיק שלו בסוגריים מרובעים, וכך קיבלנו: "כשהגיעה לאתונה הידיעה על אשר אירע באבוביה [אאובויה]...".

ליקויים אלה. שאפשר לתקנם במהדורה הבאה של הספר. אינם פוגמים באיכותו הכללית של הספר. שמהווה תרומה חשובה לספרי הלימוד ולספרי המחקר בעברית בתחום יוון העתיקה.

רחל צלניק־אברמוביץ. החוג ללמודים קלאסיים. אוניברסיטת תל-אביב.